

Ἑλληνες καὶ Βουλγάρους Ὀθωμανοὺς πολίτες. Μὰ κοινὰ συμφέροντα μπορεῖ νὰ ἔχουν καὶ σ' ὅλη τῇ Βαλκανικῇ χερσόνησο. Καὶ γι' αὐτὸ εἶναι βολετὴ μὴ συνεννόηση καὶ τῶν δυὸ ἐλευτέρων κρατῶν.

Χωριστὰ συμφέροντα ἔχουν οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Ἑλληνες στὴν Τουρκιὰ, ἔχουν καὶ τὰ δυὸ κράτη. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ μποροῦν νὰ τὰ υποστηρίξουν ἀμοιβαίως οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι χωρὶς νὰ χουν ἄμεσο συμφέρο καὶ χωρὶς κίνδυνο νὰ βλαφτοῦνε. Τέτοια συμφέροντα εἶναι ἄξαφνα τὰ ἐμπορικὰ. Τὰ δυὸ κράτη δὲν ἔχουν ἴδιας λογῆς προϊόντα. Ἡ Βουλγαρία βγάξει γεννήματα (σιτάρι, κριθάρι, ἀραποσίτι), πουλερικά, αὐγά, χτηνοτροφία, ροδόλαδο καὶ ἄλλα ποὺ τὰ χρειάζεται ἡ Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλλάδα βγάξει σταφίδα, σῖκα, πωρικά, λαχανικά, λάδια, πυρηνόλαδα, σαπούνια, βαμπάνια, ποὺ δὲν τὰ ἔχει ἡ Βουλγαρία. Ἀντὶς λοιπὸν νὰ παίρνει ἡ Ἑλλάδα τὰ γεννήματά της ἢ τὰ βώδια της ἀπὸ τὴ Ρωσία ἢ ἀπ' ἄλλου μπορεῖ μὲ μὴν ἐμπορικὴ σύμβαση νὰ τὰ παίρνει μὲ πὺς συμφερτικούς ἔρους ἀπὸ τὴ Βουλγαρία. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Βουλγαρία, ἀντὶς νὰ προμηθεύεται τὰ σῖκα καὶ τὶς σταφίδες, τὰ λάδια καὶ τὰ βαμπάνια ἀπὸ τὴν Τουρκιὰ μπορεῖ νὰ τὰ βρῖσκει στὴν Ἑλλάδα μὲ πὺς συμφερτικούς ἔρους, φτάνει νὰ γίνῃ ἰδιαίτερη ἐμπορικὴ συμφωνία.

Αὐτὸ εἶναι ἓνα παράδειγμα. Μὰ νὰ ἀμέσως κι ἄλλο ἓνα: νὰ μὴν τρώγονται ἄδικα μεταξὺ τους οἱ Ἑλληνικοὶ καὶ Βουλγαρικοὶ πληθυσμοὶ στὴ Μακεδονία, πὺς μὲ τὸ ἀλληλοφάγωμα δὲν κερδίζουν τίποτε, ὅσο ὑπάρχει ἄλλος ἐχθρὸς ποὺ δείχνει ὄρεξη νὰ τοὺς φάγῃ καὶ τοὺς δυὸ. Ἔτσι τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ συμφέρο τοῦ καθενὸς καταντᾷ κοινόν.

Ἰδιαίτερο συμφέρο τῶν Ἑλλήνων θὰ λογαριαστέι καὶ ἡ ἀναγνώριση τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων στὴ Βουλγαρία.

Ἰδιαίτερο συμφέρο τῶν Βουλγάρων εἶναι νὰ βγαί ἀπὸ τὴ μέση τὸ σχίσμα ἢ τοῦλάχιστο νὰ συνεννοηθοῦν οἱ δυὸ Ἐκκλησίες, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Ἐξαρχία ὅσο γιὰ τοὺς Μητροπολίτες καὶ Ἐπισκόπους στὰ ἀνάμικτα διαμερίσματα τῆς Μακεδονίας. Καὶ ἄλλο ἄμεσο συμφέρο ἔχει ἡ Βουλγαρικὴ Ἐξαρχία γιὰ νὰ συνεργάζεται μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἂν ἀκόμα δὲν εἶναι εὐκολο ἢ βολετὸ νὰ καταργηθεῖ τὸ σχίσμα. Ὅλα τὰ προνόμια τοῦ Πατριαρχείου δὲν τὰ ἔχουν οἱ φυλετικὲς καὶ ἄλλες Ἐκκλησίες στὴν Τουρκιὰ (Βουλγαρικὴ, Ἀρμενικὴ, Ἀρμενοκαθόλικη ἢ Συριάνικη ἢ Νεστοριανή) καὶ μὲ τὸ νὰ συνεργάζονται μὲ τὸ Πατριαρχεῖο ὅσο γιὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ τὸ ἀσφάλισμα τῶν προνομίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐξισώνονται μὲ τὸ Πατριαρχεῖο αὐτό. Ξέρουν πὺς ὅτι

δοθεὶ στὸ Πατριαρχεῖο θὰ δοθεὶ σίγουρα καὶ στὶς ἄλλες Ἐκκλησίες. Τὰ προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ σκεπάζουν καὶ τὰ ἄλλα Πατριαρχεῖα.

Ἐχουν δηλαδὴ καὶ οἱ Ἑλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι νὰ δώσουν καὶ νὰ πάρουν ἀναμεταξύ τους. Ἡ δοσοληψία αὐτῇ, ἀντὶς νὰ γίνεταί μὲ ἀρπαγές, σκοτωμούς, ἀλληλοφαγώματα καὶ ἀνταγωνισμούς, μπορεῖ νὰ γίνεταί μὲ συμφωνίες, ἀνταλλάγματα, συνεννόησες καὶ συναγωνισμοὺς εἰρηνικοὺς. Ἡ συνεννόηση μὲ τοὺς Βουλγράφους σ' ὅλα αὐτὰ τὰ σημεῖα ἢ σὲ μερικὰ μονάχα ἀπ' αὐτὰ (ὅσα μᾶς συμφέρου πὺς ἄμεσα) καὶ δὲ μᾶς ἐκθέτουν σὲ χασούρες, δὲ σημαίνει παραίτηση ἀπὸ ἀγῶνες εἰρηνικοὺς γιὰ τὴν ἐπικράτησιν στὰ ἀνάμικτα διαμερίσματα, καὶ σ' ὅλα τὰ μέρη τῶν Βαλκανίων ὅπου ἔχουμε πληθυσμούς καὶ συμφέροντα.

Ἔτσι ἐξηγιέται πὺς οἱ Βούλγαροι ἀποφάσισαν νὰ συνεργαστοῦν μαζί μας. Τὸ συμφέρο τοὺς κάνει. Ἄν πάλε δείξουν σημάδια ἄλλα, δηλαδὴ πὺς πᾶν νὰ μᾶς ἀφήσουν στὰ κρία τοῦ λουτροῦ γιὰ νὰ ὠφεληθοῦν τίποτε ἀπὸ τοὺς Τούρκους (καμιά σιδηροδρομικὴ γραμμὴ ἢ κανένα μερεᾶτι ἐπισκόπου), ἔχουμε καιρὸ ν' ἀλλάξουμε καὶ μεῖς τὸ φύλλο. Μὰ καὶ μὲ τὴ συνεννόηση τὴν Ἑλληνοβουλγαρικὴ καὶ δίχως αὐτὴν μποροῦμε νὰ ἀπαιτοῦμε, καὶ οἱ Βούλγαροι καὶ μεῖς, μερικὰ πράγματα ἀπὸ τὴν Τουρκιὰ, καὶ δὲν ὑπάρχει μεγαλίστηρ πιθανότητα πὺς θὰ μᾶς τὴν κάνουν ἢ θὰ μᾶς τὴν ἀρνηθοῦν τὴ χάρη αὐτὴν οἱ Τούρκοι, ἂν εἴμαστε συνεννοημένοι Βούλγαροι καὶ Ἑλληνες, παρὰ ἂν δὲν εἴμαστε συνεννοημένοι. Στὸ ἀναμεταξύ κυνηγοῦμε μαζί τὰ κοινὰ μας καὶ τὰ ἰδιαίτερά μας συμφέροντα.

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα πρέπει νὰ καταλάβουν ὅσοι διευθύνουν τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ Βουλγαρία καὶ ὅσοι διευθύνουν τὰ δυὸ ἔθνη μέσα στὴν Τουρκία, πὺς εἶναι **συμφέρο** καὶ γιὰ τοὺς δυὸ **αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ συνεννόηση**.

Δηλαδὴ νὰ εἶναι βέβαιαι πὺς, ἐξὲν ἀπὸ τὰ κοινὰ καὶ τὰ ἄλλα τοὺς συμφέροντα, ὑπάρχει καὶ ἄλλο εἶδος συμφέρο, **ἡ συνεννόηση**. Ἄμα τὸ νοιώσουν οὗτὸ καλὰ, θὰ **θελήσουν** τὴ συνεννόηση, καὶ φανερὸ πὺς γιὰ τὰ γίνετ' πρέπει νὰ τὴ **θέλουν** ὅσοι καταπιάνονται καὶ κυβερνοῦν τὰ ζήτήματα ποὺ ἐνδιαφέρουν τὰ δυὸ ἔθνη.

Στοὺς Βουλγράφους καὶ στοὺς Ἑλληνες συμφέρει ἡ συνεννόηση γιατί παίρνουμε ὁ καθένας μας δύναμη ἀπ' αὐτὴ γιὰ νὰ πετύχουμε ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἐκεῖνο ποὺ θέλουμε γιὰ τοὺς πληθυσμούς μας

της Τουρκίας. Συμφέρει και για την κατάσταση που θα γίνει πόλεμος αναμεταξύ της Τουρκίας και ενός από τα δύο κράτη.

Οι Τούρκοι δυο πράματα φοβούνται πολύ, το Βουλγάρικο κράτος και το στρατό του, και το Έλληνικό έθνος και την ακατάλυτη δύναμή του. Στη Ρωμιοσύνη διακρίνουν οι Τούρκοι έναν κίνδυνο μακρινότερο, τρέμουν την επικράτησή της μέσα στην Τουρκία, φοβούνται μήπως τους υποκαταστήσει στην απόλυτη κυριαρχία τους. Τη Βουλγαρία τη βλέπουν σαν κοντινότερο κίνδυνο μήπως οι Βούλγαροι θελήσουν καμιά μέρα με το στρατό που έχουν να προκαλέσουν κανέναν πόλεμο της Τουρκίας. Δηλαδή οι Τούρκοι φοβούνται τους Έλληνες σαν πολιτικό και πολιτιστικό στοιχείο στην Ανατολή, αν είναι να διατηρηθεί ή Όθωμανική Αυτοκρατορία, τους Βουλγάρους σ'α στοιχείο που μπορεί να διαλύσει την αυτοκρατορία αυτή, τουλάχιστο στην Ευρώπη. Φοβούνται, πάει να πει, τη Μεγάλη Ίδέα και το Βουλγαρικό στρατό.

Λοιπόν συμφέρο και της Μεγάλης Ίδέας και του Βουλγάρικου στρατού να συμμαχήσουν, για να τα τρέμει ακόμα περισσότερο ή Τουρκία και να φέρνεται καλλίτερα και στους Έλληνικούς και Βουλγάρικους πληθυσμούς μέσα στο κράτος της. Η Μεγάλη Ίδέα (ή ιδέα δηλαδή της μεγάλης Ανατολικής Αυτοκρατορίας, ως μην είναι και αποκλειστικά Έλληνικής) έχει ανάγκη το Βουλγάρικο στρατό για να καταφερθεί να πραγματοποιηθεί, και ο Βουλγάρικος στρατός παίρνει δύναμη από την ιδέα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας για να δείχνει τα δόντια του.

Η συνεννόηση θα γίνει τέλεια όταν και ο Έλληνικός στρατός γίνει αξιόμαχος σαν το Βουλγαρικό, τότε μόνο θα μπορέσει να καταφερθεί και η συμμαχία και επιμαχία των δυο κρατών.

Και έχουν συμφέρο να συμμαχήσουν μια μέρα τα δυο κράτη όχι μόνο για να δείχνουν σε κάθε περίπτωση την επιβολή τους στην Τουρκία και να πετυχαίνουν εκείνο που μέσα στο Όθωμανικό κράτος χρειάζεται στους πληθυσμούς τους, πια και για να πρωτοστατήσουν σε μια βαλκανική δημοσπονδία, που θα εμποδίζει την Αυστρία να κατέβει στη Θεσσαλονίκη και τη Ρωσία στην Πόλη, και άλλα ίσως μεγαλύτερα πράγματα να αρπάξουν επαρχίες του Ευρωπαϊκού ή Χησιώτικου κράτους των Τούρκων. Πολιτική, και δική μας και των Σέρβων και των Βουλγάρων και των Αρβανιτών, ως είναι: «τα Βαλκάνια για τους Βαλκανικούς λαούς» είτε είναι να μείνει είτε είναι να διαλυθεί το Ευρωπαϊκό κράτος των Τούρκων.

ΙΔΑΣ

ΦΙΛΕΛΕΥΤΕΡΟΙ

Δ'.

Έλεγα στο περασμένο άρθρο μου πως για το Φιλελεύτερο δεν υπάρχει διάκριση ανάμεσα λαού και αριστοκρατίας προκειμένου να τηρηθεί μια στάση απέναντι στη θρησκεία, πως πρέπει ελοι να πειστούν επιστημονικά για ε,τι διδάσκει ή θρησκεία τους και μόνον τότε να το δεχτούν. Έναντιος σε μια τέτοια προσπάθεια βρέθηκε σε άλλα μέρη του κόσμου ή τάξη των κληρικών, που γι' αυτόν το λόγο τη χρησιμοποίησε για έργανό της ή κρατούσα μεγαλοστική τάξη για να κρατήσει το λαό στο πνευματικό σκοτάδι και να μπορεί να τον εκμεταλλεύεται ανενόχλητα. Γιατί αυτό δα το βλέπουμε, πιστεύω, ελοι μας καθαρά, πως ένας εκμεταλλευτής έχει συμφέρο να μην ανοίξει ποτέ τα μάτια του εκείνος, που αυτός εκμεταλλεύεται, γιατί το πρώτο που θα κάνει — θα είναι το να ιδεί την εκμετάλλεψη και να πάψει να την ανέχεται. Η κληρική τάξη φοβήθηκε πάντα τη γνώση, την επιστήμη· αυτή είχε πάντα εχέρωμα καλό, το δόγμα, δεν επέτρεπε να γίνεται καν κονβέντα γι' αυτό και αίστανότουνα έτσι τον έαυτό της στα σίγουρα. Μα το ανθρώπινο μυαλό ξύπνησε πολύ γρήγορα, βρήκε πως πολλές φορές δε συβιβάζεταν ε,τι του έλεγε ή δική του παρατήρηση με ε,τι του έδασκε το δόγμα — κ' έτσι άρχισε ν' αμφιβάλλει γι' αυτό. Μπορούμε λοιπόν να καταλάβουμε καλά γιατί φοβούτανε ή κληρική τάξη τη συζήτηση, γιατί φοβούτανε την αμφιβολία, γιατί δεν ήθελε να παρατήσσει το πρόσωμά της το δόγμα και να βγει στον άγωνα της επιστημονικής συζήτησης· ο λόγος είτουν πως εσσι άρχισαν ν' αμφιβάλλουν για μερικά πράματα που τους έδασκεν αυτή, εκείνοι σκηματίζανε γνώμη διαφορετική απ' ε,τι έδασκ' εκείνη. Έτσι για να σώσει το κεφάλι της, την επιρροή της ή κληρική τάξη αναγκάστηκε ν' απαγορέψει την επιστημονική συζήτηση, ή να την περιορίσει μέσ' στο δόγμα, να της δώσει δηλαδή από πριν που έπρεπε να φτάσει για να είναι το συμπέρασμα της σωστό — με άλλες λέξεις να την απαγορέψει. Γι' αυτό το λόγο ή κληρικοκρατία συνδέεται στενά με την άμορφωσιά, γι' αυτό βλέπουμε πως μόλις ανοίξει κάπως τα μάτια του ένας παπαδοκρατημένος λαός, θα τινάξει πρώτα τις πνευματικές και γι' αυτό πιο άνυπόφορες άλυσίδες που του έφερε ή τάξη των κληρικών (κοίτα το πιο τελευταίο παράδειγμα στην Πορτογαλλία). Στον τόπο μας βασιλεύει βέβαια πυκνό πνευματικό σκοτάδι, μα αυτό δεν οφείλεται σε παπαδοκρατία — για τον άπλού-

στατο λόγο πώς τέτοια σὲ μᾶς δὲν ὑπάρχει. Τὴν κληρικὴ τάξη ἀποτελοῦν στὸν τόπο μας πολὺ λίγοι ἄνθρωποι, μόνο δεσποτάδες καὶ ἱεροκήρυκες κ' οἱ ἀπόφοιτοι τῶν ἱερατικῶν σχολειῶν, ἄνθρωποι δηλ. ποὺ ὡς τῶρα δὲν ἔδειξαν τάση συνειδητῇ γιὰ νὰ κρατήσουν τὸ λαὸ σὲ πνευματικὴ σκλαδιά· γι' αὐτὸ δ' Ἑλληνας φιλελεύτερος ἔχει αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὸ ἀπέναντι στοὺς φιλελεύτερους τῶν ἄλλων ἔθνων, πῶς στὸ πρόγραμμά του δὲν ἔχει νὰ βάλει καὶ τὴν καταπολέμησιν τῆς παπαδοκρατείας. Μὰ εἶπα παραπάνου «συνειδητῇ τάση» — γιὰτὶ ἀσυνειδητῇ τάση νὰ μὴ μορφωθεῖ ὁ λαὸς στὸ θρησκευτικὸ σημεῖο τοῦλάχιστο — τέτοια τάση τὴ βρίσκουμε στὴν Ἑλλάδα, γιὰτὶ ἀπὸ μέσ' ἀπὸ τὸν κληρὸ βγήκε ἡ ἐπιθυμία νὰ μὴ μεταφράσθουν οἱ Γραφεῖς στὴν ἐθνικὴ μας γλώσσα, δηλ. νὰ μὴ γίνεῃ γνωστὸ τὸ περιεχόμενό τους στὴ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ κατέληξε στὸ γνωστὸ ἐδάφιο τοῦ ἄρθρ. 2 τοῦ νέου Συντάγματος, ὅπου ἀπαγορεύεται ἡ μετάφρασις τῆς Γραφῆς χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἱ. Συνόδου, ἄδεια ποὺ εἶναι ζήτημα ἂν θὰ δοθεῖ ποτέ. Μιὰ τέτοια διάταξις δὲν εἶναι σύμφωνη μὲ φιλελεύτερες ἀρχές, ἐπομένως ἡ τροποποίησί της εἶν' ἓνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τοῦ προγράμματος τῶν φιλελευτέρων. Εὐτυχῶς ποὺ στὴν τάση μας αὐτὴ δὲ στερούμαστε κάθε κληρικὴ βοήθεια· ὅταν ἐπρόκειτο νὰ τυπωθεῖ ἡ κανονικὴ συλλογὴ ποὺ λέγεται Πηδάλιο, γραμμένῃ σὲ γλώσσα ἀπλή, ἔγινε ζήτημα στὴν πατριαρχικὴ σύνοδο γιὰτὶ δὲν ἔπρεπε τάχα τὰ κανονικὰ τῆς ἐκκλησίας νὰ γίνουιν γνωστὰ «τῷ χύδην λαῷ»· ὅμως πείστηκαν ὅλοι οἱ Δεσποτάδες στὸ ἐπιχειρήμα, πῶς ἂν δὲν ἔπρεπε νὰ γίνουιν γνωστὰ στὸ λαόν, τότε δὲ θὰ γραφότανε ἀπ' τὴν ἀρχὴ σὲ γλώσσα ποὺ τὴ μιλοῦσαν κι αὐτοὶ οἱ βάνασοι καὶ χειροτέχνες (κοίτα Πηδάλιο ἐκδ. 1841 σελ. στ'), ἐπιχειρήμα ποὺ ταιριάζει ἀκόμα πιὸ πολὺ γιὰ τὴ γλώσσα τῆς Γραφῆς. Τὸ βιβλίον τυπώθηκε καὶ σήμερα εἶναι ὁ ἀχώριστος σύντροφός τοῦ κάθε Ἱεράρχη· ὅμως τὸ μεταφρασμένο Εὐαγγέλιον τοῦ Παύλου δὲν εὑρήκε στοὺς ἱεράρχες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα τὴν εὐκρίνειαν ἐκείνων ἔναντι αἰῶνα πρίν, δὲν τοὺς κίνησε τὴ σκέψιν πῶς στὴν ἀρχὴ δὲν εἴταν ἀκατάληπτες στὸν κόσμον οἱ Γραφεῖς οὔτε ἔπρεπε νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴ φύσιν τους καὶ γιὰ τὸ συμφέρον τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν ποὺ περιέχουιν, δὲν τοὺς ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὴ σημερινὴ εἰκόνα τῶν λεγόμενων χριστιανῶν ποὺ κατάντησαν νὰ παραβιάζουιν κάθε μέρα, κάθε στιγμὴ τὴς ἡθικῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστοῦ κι ὅμως νὰ νομίζουν πῶς μὲ τὴν τήρησιν τύπων ἄγνωστων στὸν ἴδρυτὴ τῆς νέας θρησκείας περπατοῦν τὸ δρόμον ποὺ ἐκεῖνος ἀνοίξε. Ἀνέχονται ἐκεῖνοι ποὺ φιλοδοξοῦν νὰ εἶναι διάδοχοι

τῶν Ἀποστόλων νὰ βλέπουιν μὲ ἀπάθεια τὴν ἐλοφάνερη διάστρέβλωσι τῶν θρησκευτικῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ δὲν ταράζονται διόλου γιὰ νὰ φωνάξουν πῶς ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι τύπος μὲ οὐσία καὶ δὲ διαδόθηκε στὸν κόσμον γιὰτὶ ἔφερε τὸ σταυροκόπημα ἢ διάφορες μυστικὰς τελετές, μόνο γιὰτὶ ἔφερε μιὰ καινούργια ἡθικὴ, ἡθικὴ ποὺ κατάντησε σήμερα γράμμα νεκρό.

Κ' ἔτσι καταντοῦμε πάλι ἐκεῖ ἀπ' ὅπου ἀρχίσαμε· ἡ στάσις τοῦ Ἑλληνα φιλελευτέρου δὲν εἶναι ἐχθρικὴ οὔτε ἀπέναντι στὴ θρησκεία οὔτε ἀπέναντι στὸν κληρὸ. Ἐνα πρᾶμα ζητάει ὁ φιλελεύτερος — τὴ μόρφωσι τοῦ λαοῦ καὶ μόρφωσι τέτοια ποὺ νὰ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ λάβει συνειδητῇ στάσις ἀπέναντι στὴ θρησκεία καὶ στίς διάφορες διατάξεις της καὶ νὰ πειστεῖ γι' αὐτὰς καὶ μόνο γι' αὐτὰ (ἔχι γιὰτὶ τίς βρήκε) νὰ τίς κρατήσῃ — ἢ νὰ τίς ἀλλάξῃ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἴδῃ πῶς δὲ συδιβάξουνται μὲ τὴν ἐπιστήμη· γιὰτὶ μᾶς τὸ δείχνει αὐτὸ ἡ ἱστορία — πῶς ἡ θρησκεία δὲν ἔμεινε ἀμετάβλητη σὲ ὅλες τίς βαθμίδες τοῦ πολιτισμοῦ, μὰ παρακολούθησε πιστὰ τὴ μόρφωσι τοῦ λαοῦ καὶ ἀνάλογα μ' αὐτὴ διαμορφώθηκε κι αὐτὴ τὴν κάθε φορὰ, γιὰτὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ αἰσθάνθησαν τὴν ἀνάγκη θρησκείας, αὐτοὶ καὶ τὴ δημιουργήσαν, αὐτοὶ καὶ τὴ διαμόρφωσαν σύμφωνα μὲ τὴν πνευματικὴν τους κατάστασι. Τὴν εἰκόνα αὐτὴ μᾶς τὴ δίνει αὐτὸς ὁ Χριστιανισμὸς, ποὺ τάχα μᾶς παρουσιάζεται ἐνιαῖος, κι ὅμως δείχνει στοὺς διάφορους λαοὺς καὶ στίς διάφορες ἐποχὰς τεράστιες παραλλαγὰς καὶ μᾶς παρουσιάζεται σήμερα στὴν πραγματικότητά μὲ μιὰ μορφή, ποὺ δὲν ἔχει σχεδὸν τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ κοινὸ μὲ τὴν πρώτην τοῦ ἐμφάνισιν.

Καταλήγουμε λοιπὸν στὴν **ἐκπαίδευσιν** — ἐν' ἀπ' τὰ κυριώτερα σημεῖα τοῦ φιλελευτέρου προγράμματος. Τὴν ἐκπαίδευσιν τὴ θέλουμε κι αὐτὴ **φιλελεύτερη**· τὸ ζήτημα τῆς **ἐλεύτερης** ἐκπαίδευσιν, αὐτὸ ἐνδιαφέρει κυρίως τὴ συντηρητικὴν, πλουτοκρατικὴν ἰδεολογίαν. Ἄς ποῦμε ὅμως δυὸ λέξεις καὶ γι' αὐτὴ γιὰ νὰ μὴ γεννηθεῖ καμμιά σύγχυσις, κυρίως σὲ κείνους ποὺ ἔτυχε ν' ἀκούσουν τὸν περασμένον μῆνα μιὰ σχετικὴ διέλεξις καὶ ποὺ θὰ τὴ διαβάσουν στὸ ἐρχόμενον τεῦχος τοῦ Δελτίου τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὀμίλου. Ἡ ἐλεύτερη ἐκπαίδευσιν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαίτησις κυρίως τῶ συντηρητικῶν· τὸ γιὰτὶ, τὸ καταλαβαίνουμε εὐκολα. Τὴ μόρφωσι σὲ ἰδιωτικὰς σχολεῖς ἢ τὴ μόρφωσι ἀπὸ ἰδιαιτέρον δάσκαλον στὸ σπίτι δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἔχει (ἐξὸν ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις π. χ. φιλανθρωπικὰς σχολεῖς) παρὰ μόνον ὁ μεγαλοαστὸς· τὸ παιδί τοῦ μικροαστοῦ καὶ τοῦ ἐργάτη, αὐτὸ θὰ πάει στὸ σχολεῖον τοῦ Κράτους, γιὰτὶ